

АЛТЕРНАТИВНИ СТОПАНСКИ СИСТЕМИ ЗА УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ

Николай Найденов
Икономически институт на БАН

В доклада се разглеждат алтернативни форми за организация на икономическите системи в контекста на възможностите им за обезпечаване на устойчиво развитие. Представени са елементи на свободната пазарна икономика и на теоретичната ѝ платформа, които противоречат на принципите на устойчивото развитие, и е очертан нов тип социално-икономическа организация – т. нар. “многослоен общинен режим”, в който са вградени механизми за подсигуряване на устойчиво развитие. В заключение е потърсена аналогия между този абстрактен модел и стопанската организация в Япония, като опит за постигане на по-конкретни параметри на такъв тип икономическа система.

Ключови думи: Икономически системи, устойчиво развитие, свободна пазарна икономика, многослоен общинен режим, Япония

Key words: Economic Systems, Sustainable Development, Free-Market Economy, Multi-Level Common Regime, Japan

Увод

Установеният модел на капиталистическа пазарна икономика (и теоретическата му обосновка под формата на неокласическата икономическа теория) съдържа характеристики, които са неустойчиви. Въпреки че привържениците на либерализма смятат провала на централно-планираната икономика за победа на либералните ценности, съвременната социална и екологична криза може да разкрие неспособността на либералното капиталистическо стопанство да подсигури устойчива траектория за човешкото развитие. В такъв случай трябва да се потърси друг тип на икономически институции, които преодоляват ограниченията и на централизацията и на либерализма.

Неокласическата теория за пазарната икономика и системата на свободния пазар

Неокласическата теория за пазарната икономика приема обществото като сбор от индивиди, водени от *личния си интерес*, а не като социална общност – съвкупност от взаимно зависими индивиди. Определяйки човешкото поведение с категорията “*ползност*”, тази теория представлява чисто материална концепция за човешкото съществуване, пренебрегваща политическото и моралното измерение на човека и *изолираща икономическата сфера* от останалата част на обществото.

Възгледът за икономическата система като автономна и саморегулираща се свежда многоизмерната стопанска сфера към паричното измерение, приемайки, че пазарната стопанска система се регулира идеално посредством вътрешната логика на относителни цени, когато правата на собственост са формулирани правилно и няма пречки за конкуренцията.

Вътрешните цени обединяват променливи и процеси, които са външни за пазарната система, чрез възприетията на индивидуалните агенти (индивидуалната ползност и печалба или частните

разходи за фирмите). По този начин външните процеси получават вътрешни аналози (съответствия), които обезпечават както саморегулацията на автономното пазарно стопанство, така и адекватната му интеграция в заобикалящата го среда.

Неокласическата школа смята *околната среда* за *екзогенна* по отношение на пазара, който пък се приема като единственият “правилен” механизъм за разпределение и оценка на ресурсите и активите. Едва в последно време се осъзнава, че поддържането на икономическата динамика изисква постоянен поток на ресурси, които непрекъснато се връщат обратно към природата и променят основно качеството на околната среда.

Системата на свободния пазар е жизнена само при наличието на *икономически растеж*, т. е. в условията на постоянно нарастващо производство и потребление на глава от населението, на единица инвестиран капитал, в рамките на териториална единица и т. н. Успехът на тези икономики се базира на *масовото потребление* (подкрепено от рекламата), като колкото по-голямо е потреблението, толкова по-добри са резултатите на икономическата система. Това е в пряко противоречие с устойчивостта и пестеливото използване на природните ресурси.

Неспособността на пазара да долови разрушителния ефект върху околната среда и свързаните с това социални разходи води до неправилно глобално насочване на природните, човешките и финансовите ресурси, докато ефектите от разпределението засилват социалното неравенство, което пък предизвиква по-нататъшна злоупотреба с околната среда.

Бил е необходим значителен период от време в пазарната система за да се създаде вътрешен аналог на разрушаването на природата, като едва тогава то се превръща в икономически проблем – разглежда се като поява на “*отрицателни външни ефекти*”. Що се отнася до увеличаващото се соци-

ално неравенство, все още не е открит негов вътрешен аналог.

Към устойчиви икономически системи

Докато икономическите институции представят разменната стойност като насочващи сигнали, благоприятстващи егоистично индивидуално поведение, организационните принципи, които те предлагат ще бъдат несъвместими с изискванията на екологичната система и задоволяването на основните човешки нужди. Екологичните и социалните фактори не могат да бъдат пълно отразени от индивидуалното възприятие, за тяхното зачитане е необходима не само конкуренция, но също сътрудничество и контрол, тяхната динамика следва еволюционна траектория, която не се вписва в нито една механистична схема.

Ориентири за устойчиво бъдеще

Намирането на стратегически ориентири за устойчиво бъдеще е възможно чрез *цялостно, координирано решение* на социалните, икономическите и екологичните проблеми. То изисква осъзнаване на отворения характер на икономическата сфера – на факта, че стопанските дейности се извършват в обществената и природната среда и въздействат върху нея.

За постигане на устойчиво развитие трябва да се отдава предпочитание на *сътрудничеството вместо конкуренцията* като принцип на целия обществен живот, и усилията да са насочени към опознаване на света и грижа за неговото съществуване.

Нужна е икономическа система, гарантираща съсредоточаване на максимално количество материални и енергийни потоци на най-малка възможна територия, така че да бъдат видими за местните хора и да засилят *осъзнаването* от тях *на обвързаността им с околната среда*.

Цел на стопанския живот трябва да бъде задоволяването на основните нужди, а не създаването на потребление. Рекламата не трябва да служи като оръдие за манипулиране и спекулирането с цените на основните хранителни продукти, водата и жилищата трябва да бъде ограничавано от държавата.

Централно планираната икономика

В централно планираната икономика (ЦПИ) населението е приспособено към *по-скромнен начин на живот* и изисквания, което е положително от гледна точка на по-ограниченото използване на природните ресурси, въпреки че в някои отношения ЦПИ е по-неефективна от пазарната. Но тъй като ЦПИ е

била чест обект на анализ през по-голямата част от XX век, а и поради значително намалената актуалност на нейното (повторно) въвеждане, анализът ѝ ще остане извън обсега на настоящия доклад.

Многослоен общинен режим

Като алтернатива на съвременните икономически системи може да се предложи т. нар. *многослоен общинен режим*,¹ който се основава на самоорганизация и контрол, на съзидателно поведение на индивидите и обединителни колективни правила.

Колективните правила и обичаи за координиране на поведението играят важна роля за насоките на взаимодействието между човека и природата. Сред тях съществено е регулирането на правата на собственост. Ако режимът на собственост координира като допълващи се обществената и природната система, това ще обезпечи постигането на дългосрочните цели както в сферата на екологията, така и в областта на благосъстоянието на хората.

Като пример за подходяща система от права на собственост може да се посочи режимът на *местна общинна собственост* в доиндустриалния свят, който възниква в условия на несигурна природна среда и риск от обсебване на ресурсите от малък брой лица. Той отразява способността на жителите на традиционните общества да си сътрудничат и да установяват управленски структури, които решават общите им проблеми, а също служат за запазване и увеличаване на ресурсите, от които зависи препитанието им.

Съществуват множество доказателства за способността на доиндустриалните общества да обезпечават както стабилни социални отношения, така и дългосрочно интегриране с природната среда.² Но те не гарантират непременно устойчиво използване на природните ресурси, поради ограничения времеви и пространствен хоризонт на местните общности. За ресурси като езера, гори, океани, въздух и т. н. подходящото равнище за налагане на общи ограничения и правила за достъп, както и за определяне на обща схема за управление може да бъде регионално, национално или дори международно.

За да се обхване многоизмерността (пространствена и времева) на устойчивото използване на природните ресурси еволюционният икономически подход предлага изграждането на *многослоен общинен режим*.

Еволюционната динамика започва на равнище

1 За по-подробно изложение и препратки вж. Van Griethuysen, Pascal. "Sustainable Development: an Evolutionary Economic Approach", Sustainable Development, No. 10, 2002, pp. 1-11.

2 За препратки вж. Hanna S., Folke C., Mдler K.G. (eds.). Rights to Nature: Ecological, Economic, Cultural, and Political Principles of Institutions for the Environment. Island: Washington, D.C., 1996.

то на отделната организация, като се разчита на процеса на самоорганизацията за създаване на най-подходящата за нея структура и функционалност. Това подчертава необходимостта правата на собственост да бъдат предоставени на най-ниското възможно равнище под формата на местна общинна собственост. Взаимодействието между различните индивидуални системи е естествен начин за възникване в тях на нови характеристики и организационни компетенции, като общите за местните общинни режими сложни ресурсни проблеми могат да бъдат преодолени чрез сътрудничество помежду им. Такова взаимодействие може да доведе до възникването на съвкупност на по-високо ниво, която едновременно да подsigурява на индивидуалните системи стабилна среда за по-нататъшно развитие и да установява контрол над поведението им. По такъв начин, в резултат на сътрудничеството между местните режими може да възникне регионален общинен режим. Следвайки еволюционната динамика този процес може да се изкачи по стълбицата на еволюционната йерархия, водейки до ди-ахроничното възникване на регионални, междурегионални, национални, международни и световни или глобални общинни режими.

В този еволюционен процес, всяко ново равнище интегрира по-ниските нива в една стабилна институционална среда (организация със структурна йерархия). На всеки етап възникването на по-висше равнище означава подчиняване на по-ниските нива, но и стабилна среда за по-нататъшно развитие. Същевременно, всяко равнище прибавя към по-примитивните форми на саморегулация по-високо развити способности за контрол (йерархия на функционалния контрол). Вертикалните отношения между различните нива на организация са съществена съставна част на всеки многослоен режим. Отношенията отдолу нагоре пораждат постоянен поток на съзидателност и ново знание, докато тези отгоре надолу установяват контрол и сигурност. Всяко ниво е свободно в избора си на собствена организация, доколкото това не нарушава стабилността на по-висшите слоеве.

Човешките общества могат да оказват влияние върху начина, по който си взаимодействат с природната среда. Като избират подходящите институции, хората могат успешно да интегрират дейностите си в естествените цикли на околната среда. Очертаният абстрактен модел на многослоен общинен режим може да послужи като източник на вдъхновение в стремежа да се открие институционална уредба, пригодена към изискванията за ус-

тойчиво човешко развитие.

Реални устойчиви организации

Наченки на устойчиви икономически системи или антропоцентрични системи, където собствеността и управлението са непосредствено съчетани, съществуват под различни форми в съвременните стопанства. Най-изчистената форма е *работническо-ръководителската кооперация*, която е притежавана и управлявана демократично (всеки индивид има един глас) от работещите в нея.

Съществуват и много други форми, някои по-малко демократични и насочени към хората, а някои включващи цели системи, при които определени елементи на човешкия труд са с предимство пред капитала на необвързани с фирмата лица. Например, такива са системите в *Япония* и *Германия*. Дори в САЩ, където контролът от страна на капитала е може би най-силно изразен в света, съществуват хиляди стопански единици, които са със сравнително демократична структура и с насоченост към хората и техния труд в рамките на стопанските схеми ПРАС (планове за *работническа акционер-на собственост*).

Към такъв тип организация спадат и *семеините фирми* или ферми, които не наемат работници на трудовия пазар и са ръководени от работещите в тях.

Японската стопанска система

Устойчиви елементи се наблюдават и в японската стопанска система, която се характеризира с проникването на организационни принципи в концепцията на свободния пазар. Стремежът е да се постигне висока степен на сътрудничество в рамките на ограничен брой стабилни дългосрочни връзки. Вместо насърчаването на активно съперничество между индивидите, при което всеки е напълно отговорен за собствените си действия, в икономиката се създават колегиални групи, основаващи се на разнообразни отношения между и вътре в компаниите, както и с правителството. Конкуренцията става дългосрочна, с много измерения, колективна, а конкурентите са с добре известна идентичност.³

Японската фирма не е статична пирамидална структура, при която работниците са контролирани от ръководство, представляващо интересите на капитала, а *динамична организация*, чиято същност се изразява по-скоро с процес, отколкото със структура, и която разчита на дейността на групи от работници със собствена мотивация. В рамките на тези групи важна роля играе процесът на само-

3 Опит за теоретично обобщение на особеностите на японската икономическа система и препратки към други публикации на тази тема се съдържат в: Найденов, Н. "Корпоратизъм – нов тип социално-икономическа система", Икономическа мисъл, кн. 5, 2002 г.

организация. Управлението на отделната фирма е в значителна степен децентрализирано чрез широко разпръснатата информация и оперативна отговорност. Децентрализацията се проявява в процеса за вземане на решения отдолу нагоре и засилва възможностите за гъвкава, уместна и своевременно реакция, както и усещането на работещите за принадлежност към една общност.

Разсредоточаването на информацията и децентрализацията на оперативното управление се балансира чрез *централизация на властта за вземане на финансови и кадрови решения*. Това прави възможни реакциите по направление отгоре надолу в отговор на промени в средата. Така корпоративната централа може да осъществява фирменото ръководство чрез контрол над човешките и паричните ресурси.

Подобно съчетаване на децентрализация и координация съществува и в характерните за японската икономика сдружения на акционерни дружества. Всяко предприятие, членуващо в сдружение, притежава *формална независимост*, има свои отделни собственици (акционери) и съвет на директорите и може да е влиятелна фирма в собствения си олигополистичен отрасъл. Отношенията между отделните компании в сдружението може да се изменят с различна степен на обвързаност, като тук отново съществува определен процес на самоорганизация. Отношенията са *динамични*, като никога не застиват напълно в някаква статична институционална форма, а тя постоянно се пресъздава чрез каналите на взаимното владение на акции, банковите и междуфирмени заеми, търговските взаимоотношения и множеството от междуличностни връзки. В същото време банките в сдруженията могат да оказват влияние върху фирмите чрез контрола върху финансовите потоци. Координиращи функции има и редовно свиквания Съвет на фирмените президенти, където в резултат на кръстосаното владение на акции между ръководените от тези президенти компании се съчетават функциите на собственост и управление на групата от фирми.

Подобен процес се наблюдава и при реалното осъществяване на проектите в обществения сектор, което се извършва на много широкообхватна, децентрализирана база, но въпреки това контролните функции на регионалните и централните власти остават доста силни – предимно чрез бюджетен контрол, разпределение на субсидиите, и подбор на проекти за финансиране.

И за трите нива е характерна основно децентрализирана организация, при която същевременно се наблюдава централизирано ръководство и надзор. В случая на големите частни фирми обаче надзорното тяло е единно и тази властова концентрация прави възможно (при необходимост) налагането на решения отгоре надолу. Що се отнася до надзора в междуфирмените сдружения и обществения сектор, той е многоизмерен, което затруднява централизирания подход, особено на национално ниво, където силно влияние има политиката.

Макар и с голяма степен на условност, може да се констатира определена аналогия между японския тип стопанска организация и абстрактния модел на многослоен общинен режим. В рамките на всяка компания определено значение имат процесите на самоорганизация; чрез взаимодействието между тези компании възникват техни сдружения, които не ограничават вътрешните процеси в отделните фирми, но им помагат да решават общи за тях проблеми. Чрез по-задълбочено изследване на японския тип организация биха могли да се конкретизират някои от характеристиките на многослойния общинен режим.

Литература

1. Hanna S., Folke C., Mдler K.G. (eds.). Rights to Nature: Ecological, Economic, Cultural, and Political Principles of Institutions for the Environment. Island: Washington, D.C., 1996.
2. Van Griethuysen, Pascal. "Sustainable Development: an Evolutionary Economic Approach", Sustainable Development, No. 10, 2002, pp. 1-11.
3. Найденов, Н. "Корпоратизъм – нов тип социално-икономическа система", Икономическа мисъл, кн. 5, 2002 г.

ALTERNATIVE ECONOMIC SYSTEMS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Nikolay Naydenov
Bulgarian Academy of Sciences

ABSTRACT

The paper considers alternative forms for organizing economic systems in the context of their potential for ensuring sustainable development. Elements of the free market economy and its underlying theory that go against the principles of sustainable development are presented, and a new type of socio-economic organization – the so-called "multi-level common regime" – with built-in mechanisms for sustainable development is outlined. The paper concludes by an attempt to find analogy between that abstract model and economic organization in Japan in order to get more concrete parameters of such a type of economic system.